

ÇAĞATAY TÜRKÇESİ VE ÖZBEK TÜRKÇESİNDE DUYGU FİİLLERİNİN SEMANTİK İNCELENMESİ: ALİ ŞİR NEVÂYÎ MESNEVİLERİ ÖRNEĞİ*

Gönül SÖYLER¹

Öz

Bu çalışma, klasik Türk edebiyatının önde gelen isimlerinden Ali Şir Nevâyî'nin Hayretü'l-Ebrar (HE), Ferhâd ü Şîrîn (FŞ), Leylî vü Mecnûn (LM), Seb' a-i Seyyâr (SS) ve Sedd-i İskenderî (Sİ) adlı beş mesnevisinde geçen duygu fiillerini semantik açıdan incelemektedir. Araştırmada söz konusu fiillerin Özbek Türkçesindeki karşılıkları tespit edilmiş; , anlam yönünden olumlu ve olumsuz olarak sınıflandırılmıştır. Bu bağlamda, duygu fiillerinin tarihî Türk lehçelerindeki leksik-semantik dönüşümü ve duygusal anlam katmanları analiz edilmiştir. Çalışma, nitel araştırma yöntemine dayalı olup betimsel analiz teknikleri kullanılmıştır. Fiillerin yapısal, anlamsal ve işlevsel özellikleri değerlendirilmiş; Çağatay Türkçesinde “eyle-”, “kıl-” yardımcı fiillerinin, Özbek Türkçesinde ise “qıl-”, “bo'l-” fiillerinin ön plana çıktığı belirlenmiştir. Ayrıca, Çağatayca metinlerde Arapça ve Farsça kökenli tamlamaların yoğunluğu, Özbekçede ise sade ve yerli yapıların tercih edildiği gözlemlenmiştir. Araştırma bulguları duygu fiillerinin dilsel olarak sadece bireysel duyguları değil aynı zamanda toplumsal duygusal yansımaları da ifade ettiğini ortaya koymaktadır. Bu bağlamda Nevâyî'nin dili, aşk, yaşam, ölüm ve toplumsal ilişkiler hakkındaki insan duygularını derinlemesine yansıtan zengin bir ifade örneği sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Çağatay Türkçesi, Ali Şir Nevâyî, Uzbek Türkçesi duygu fiilleri.

Semantic Analysis of Emotion Verbs in Chagatai and Uzbek Turkish: The Example of Ali Şir Nevâyî Masnevi

Abstract

In this study, the emotional verbs in five masnavis by Ali Şir Nevâyî, one of the leading figures of classical Turkish literature, are analyzed in terms of their semantics. In the study, the equivalents of the verbs in question in Uzbek Turkish were determined and their meanings classified as positive and negative. In this context, the lexical-semantic transformation and the emotional levels of meaning of the emotional verbs in the historical Turkish dialects were analyzed. The study is based on the qualitative research method and descriptive analysis techniques were used. The structural, semantic and functional features of the verbs were evaluated; it was determined that the auxiliary verbs “eyle-”, “kıl-” are prominent in Chagatai Turkish and the verbs “qıl-”, “bo'l-” are prominent in Uzbek. In addition, it was found that phrases originating from Arabic and Persian are predominantly used in Chagatai texts, while simple and native structures are favored in Uzbek. The research results show that emotion verbs express not only individual emotions, but also social reflections of emotions. In this context, the language of Nevâyî, provides a rich example of an expression that deeply reflects human emotions about love, life, death and social relationships.

Keywords: Chagatai Turkish, Ali Şir Nevâyî, Uzbek Turkish, Emotion emotion verbs.

* Geliş Tarihi: 29 Mayıs 2025, Kabul Tarihi: 28 Haziran 2025

Söyler, G. (2025). “Çağatay Türkçesi ve Özbek Türkçesinde Duygu Fiillerinin Semantik İncelenmesi: Ali Şir Nevâyî Mesnevileri Örneği”. *Âlemnümâ İnsan ve Toplum*, 2 (2), 25-34.

¹ KSÜ TÖMER, Kahramanmaraş, Türkiye, gonulsoyler@gmail.com, ORCID: 0000-0003-4292-7405.

GİRİŞ

Dillerin kelime dağarcığı genellikle isim ve fiil köklerinden meydana gelir. Karaağaç (2012, s. 432) isim ve fiil arasındaki farkı şu şekilde açıklar: İsimler sadece varlığı ifade ederken, fiiller bir varlıkla birlikte anlam kazanır. Dolayısıyla bir varlık birden fazla eylemi ifade edebileceği için dilde isimler fiillerden daha fazladır. Ancak fiil kelimelerinin anlam derinliği varlık isimlerine göre çok daha zengindir. Banguoğlu (2019, s. 408) fiili genel anlamda “bir kılışı, bir durumu ya da oluşu anlatan; olup biten olayları ifade eden kelime” olarak tanımlar.

Fiiller, hareketi ifade eden kelimelerdir. Hareket, nesnelerin her türlü faaliyeti anlamına gelir. Ancak fiiller yalnızca bir hareket ya da eylemi bildirmekle sınırlı kalmaz; aynı zamanda bireyin iç dünyasını, duygusal tepkilerini ve zihinsel durumlarını ifade etme yeteneğine de sahiptir (Ergin, 2013, s. 280).

Fiillerin sınıflandırılmasında araştırmacılar arasında farklı yaklaşımlar görülebilmektedir. Erdem “Türkçede Fiiller ve Sınıflandırma Sorunları” başlıklı yazısında fiilleri üç başlıkta şöyle ele almıştır: “1. Biçimbilgisel Yapı: Türkçede fiiller, kök ya da gövde üzerine getirilen biçimbilimsel eklerle tanımlanır. Fiilin hem yapısal hem de işlevsel özelliklerini belirlemede önemli rol oynayan bu ekler “çatı ekleri (valency markers), kişi uyumu ve gönderim ekleri (agreement/reference markers), zaman, kip ve görünüş (aspekt) ekleri (tense-mood-aspect markers) olarak ifade edilmiştir. 2. Sözdizimsel özellikler: Fiiller, sözdizimsel olarak nesne alıp almamalarına göre geçişlilik ve fiilin istediği öge sayısına yani zorunlu tamlayıcıya göre değerlendirilir. Fiillerin nesne almalarının yanında unsurlarıyla da önemli olduğu ifade edilir. 3. Anlambilimsel Sınıflandırmalar: Fiiller, anlamsal bakımdan temelde ifade ettikleri eylem türüne ve içsel zaman yapısına (kılınış) göre gruplandırılabilir. Hareket bildiren fiiller, zihinsel süreçleri anlatan fiiller, sosyal etkileşimle ilgili fiiller veya verme, konuşma gibi eylemleri içeren fiiller de örnek olarak gösterilebileceği, Türkçede fiilleri bu yönden sistemli bir şekilde ele alan kapsamlı bir çalışmanın da henüz yapılmadığı da ifade edilmiştir (Erdem, 2016, s. 191-198). Bunlara ek olarak, Türkçedeki fiiller geleneksel sınıflandırmada basit, türemiş ve birleşik fiiller olarak gruplandırılmaktadır. Ancak özellikle birleşik fiiller konusunda araştırmacılar arasında bazı görüş ayrılıkları bulunmaktadır. Bu konuda Alibekiroğlu’nun “Türkiye Türkçesinde Yarı Yardımcı Fiiller” başlıklı çalışması dikkat çekicidir. Alibekiroğlu (2019, s. 1145), birleşik fiil yapılarını Türkçede çeşitli kavram, durum ve olayları adlandırma amacıyla kullanılan yapılar olarak değerlendirir. Bu yapıların hem biçimsel hem de anlamsal yönleri ortaya kondukça Türkçenin anlatım olanakları ve ifade gücüne dair daha derin bilgiler elde edilebileceğini özellikle de isim + fiil şeklindeki birleşik yapılarda et-, ol-, eyle-, kıl- gibi yardımcı fiillerin yanı sıra bazı temel fiillerin (aç-, al-, at-, gör- vb.) de bu işlevde kullanıldığını ve bunların anlam ve yapı bakımından “yarı yardımcı fiil” olarak değerlendirilebileceğini, mastarlı deyimlerle karıştırılmaması gerektiğini, anlamsal ve biçimsel özelliklerine göre ayrı ele almak gerektiğini ifade etmiştir. Son on yılda, akademik çevrelerde sözcüklerin yalnızca biçimsel ve sözdizimsel özellikleriyle değil zihinsel yönleriyle de incelenmesinin önemi artmıştır. İnsanlar duygu ve düşüncelerini aktardıklarında bu süreç bir mental işlemden geçer. Bu işlem, dış dünyadan alınan bilginin zihinde nasıl algılandığını, işlendiğini ve nihayetinde nasıl bir çıktıya dönüştüğünü ortaya koyar. Mental fiiller ise duyu organları aracılığıyla başlayan algının zihinsel süreci etkilemesini ve bunun sonucunda çeşitli geri bildirimlerin oluşmasını ifade eden psikolojik temelli eylemler olarak tanımlanır (Hirik, 2021, s. 41-42). Hirik (2017, s. 263) bir hareketi başlatan psikolojik süreçten bu hareketin sonucuna kadar olan tüm aşamaları mental süreç olarak nitelendirmiş ve bu süreçte yer alan olguların dildeki yansımalarını da mental fiiller şeklinde ifade etmiştir.

Şahin (2012, s. 52) fiilleri zihinsel işlevlerine göre üçe ayırmıştır: idrak fiilleri, duygu fiilleri ve algı fiilleri. Bu sınıflandırmaya göre idrak fiilleri karar verme, hatırlama gibi bilişsel işlevleri; algı fiilleri beş duyu aracılığıyla edinilen bilgileri; duygu fiilleri ise bireyin iç dünyasını ve ruhsal durumlarını yansıtmaktadır.

Şaş (2023, s. 294) zihin fiilleri ile ilgili çalışmalarda farklı terimlerin kullanıldığını ve bu farklılığın terminolojik karmaşaya yol açtığını belirtmektedir. Bu kapsamda “Türkiye’deki Mental Fiil Çalışmaları Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi” adlı çalışmasında mental fiil çalışmalarında kullanılan terimleri ve bu alanda yapılan çalışmaların analizini hazırlamış olduğu tabloda (Tablo:1 Mental Fiil Çalışmalarında Kullanılan Terimler) şöyle sunmuştur:

“Erdem (2004), Güvenmez (2022): Mental fiili;

1. Algılama (algı) fiilleri
2. Etki fiilleri
3. İdrak fiilleri

Yaylagül (2005), Ekşioğlu ve Karadağ (2021): Mental fiili;

1. Duyu fiilleri
2. Duygu fiilleri
3. Anı ve uslama fiilleri
4. Açıklama fiilleri

Biray (2007), İdrak fiili;

1. Duyularımızla ilgili fiiller
2. Duygularımızla ilgili fiiller
3. Hafızamızı ve hatırlama işlevini anlatan fiiller
4. Açıklama yapmayı anlatan fiiller

Şahin (2012), Kalkan (2016), Acar (2019): Mental fiili (Zihin fiili);

1. İdrak fiilleri
2. Duygu fiilleri
3. Algılama fiilleri

Seçkin (2019), Yegin (2019), Güngör (2021), Sandalyeci (2016): Mental fiili;

1. Duyu fiilleri
2. Duygu fiilleri
3. İdrak fiilleri
4. Açıklama fiilleri

Yıldız (2016, 2020), Özeren ve Alan (2018), Aydoğmuş (2021): Mental fiili;

1. Biliş fiilleri
2. Psikolojik durum fiilleri
3. Algı fiilleri

Hirik (2018), Erdin ve Doğan (2021), Karakılıç Akı (2022): Mental fiili;

1. Girdi basamağı: Duyu fiilleri
2. İşlem basamağı: Bilişsel fiilleri
3. Çıktı basamağı: İfade fiilleri

Dolati Darabadi (2018), Çelik (2022), Boz (2022): Mental fiili;

1. İdrak fiilleri
2. Duygu fiilleri
3. Duyu fiilleri

Seçkin (2020): Mental fiil

1. Algı fiilleri
2. Duygu fiilleri
3. İdrak fiilleri
4. İrade fiilleri

Erarslan ve Güner (2021), Aksoy (2021): Mental fiili;

1. Algı fiilleri
2. Biliş fiilleri
3. Duygu fiilleri

Beyitoğlu (2021): Mental fiil

1. Duyu fiilleri
2. Düşünce fiilleri
3. Duygu ve psikolojik durum fiilleri
4. İletişim fiilleri”

Tasniflemelerde var olan birkaç başlık değerlendirildiğinde;

1. Açıklama Fiilleri: Mental süreç sonrasında bilinçli ya da bilinçsiz davranışların diğer kişilerce anlaşılır olmasını sağlayan dönütlerdir. Bu dönütler dilsel/sözel ya da görsel olarak verilerek iletişimdekilerin öznel düşüncelerinin nesnel niteliğe bürünmesini sağlamıştır.

2. İdrak/ Biliş Fiilleri: Anlama, unutma, hatırlama, niyet, istek, tahmin vb. düşünmeye dayalı fiillerdir.

3. Duyu/ Algılama Fiilleri: Duyu organlarımızla zihne gelen sürekli ya da süreksiz olarak gerçekleşen hareketlere karşı dilde kullanılan fiillerdir.

4. Duygu Fiilleri: Fiiller, dilin en dinamik yapılarından biri olarak yalnızca eylemleri değil, aynı zamanda bireyin duygularını, düşüncelerini ve ruhsal hâllerini ifade etme gücüne sahiptir. Bu bağlamda duygu fiilleri, bireyin iç dünyasını ve çevresel etkilere verdiği duygusal tepkileri yansıtan önemli göstergelerdir.

Fiillerin çok boyutlu yapısı, metinlerin duygu dünyasını anlamada anahtar işlevi görür. Bu doğrultuda çalışmanın odak noktasını oluşturan Ali Şir Nevâyî'nin mesnevileri, bireysel ve toplumsal duyguların dille yansıtılmasında örnektir.

Nitel araştırma yöntemine dayanan, veri toplama süreci betimsel yöntemle yürütülmüş olan bu çalışmada Hayretü'l-Ebrar (HE), Ferhâd ü Şîrîn (FŞ), Leylî vü Mecnûn (LM), Seb'a-i Seyyâr (SS) ve Sedd-i İskenderî (Sİ) adlı mesnevilerinde geçen zihinsel fiillerinden sadece duygu fiilleri tespit edilerek geçtiği eser adının kısaltması ve sayfa numarası/beyit sayısı ile parantez içinde belirtilerek Özbekçedeki karşılıkları ile olumlu-olumsuz duygu yönünden incelenmiştir. Bu inceleme, tarihî Türk lehçeleri üzerinden zihin ve duygu dünyasının dille ifadesini anlama, Özbekçedeki leksik-semantik evrimi izleme ve duygu fiillerinin tarihsel katmanlarını ortaya koyma bakımından önemli bir katkı sağlaması beklenmektedir.

Olumlu duyguları ifade eden fiiller şunlardır:

āšnā bol-: “tanış olmak” Özb. **tanish bo'lmok** “tanış olmak, tanışmak” (FŞ, 274a/2)

atlan-: “ünlenmek” Özb. “1. **tilga olinmok** “adlandırılmak, lakap takılmak, adı konulmak, dile getirilmek. 2. ünlenmek, meşhur olmak” (HE, 180b/2), (FŞ, 259a/24), (Sİ, 374a/14), (SS, 308b/5)

avla-: “1. avlamak. 2. gönül avlamak, bağlanmak, âşık olmak” Özb. **ovla-** “1. av ile meşgul olmak, av yapmak, av yapıp tutmak 2. ele almak, yakalamak maksadında payına düşmek, tutmak 3. aldatmak, dolandırmak. 4. gönül avlamak” (SS, 314a/27)

bağlan-: “bağlanmak, birleşmek; kapanmak, oluşmak ortaya çıkmak, takınmak” Özb. **bog‘lan-** “1. tutulmak, ilişkilenmek, bağlı hâle gelmek, bağımlısı olmak” (LM, 227b/22), (Sİ, 357b/8)

bağışla-: “bağışlamak, ihsan etmek, bahşetmek, affetme” Özb. **bag‘ishla-** “vermek, bağışlamak, affetmek, ithaf etmek; ayırmak” (HE, 256a/19), (LM, 219a/21), (Sİ, 357b/16)

bizel-: “bezenmek, süslenmek” Özb. **bezatilmoq** “süslenmek” (Sİ, 419a/17)

cezm kıl-: “niyet etmek, karar vermek” Özb. **qat‘iy qaror qilmoq** “karar vermek” (SS, 311b/23)

çağla-: “hazırlamak, düşünmek, tasarlamak; memnun etmek” Özb. **chog‘la-** “1. hazırlamak. 2. tahmin etmek, varsaymak; memnun etmek, sevindirmek” (HE, 181b/21), (Sİ, 372b/10)

çäre kıl-: “çare olmak, iyileşmek (gamına kederine)” Özb. **chora qilmoq** “çare olmak” (FŞ, 262b/11)

devā bol-: “çare olmak, iyileştirmek” (ÇTS: 289). Özb. **davo bo‘lmoq** “deva olmak, şifa olmak” (FŞ, 297b/24)

eşref bol-: “çok şerefli olma” (Sİ, 359b/1), (SS, 310a/22)

fehm eyle-: “anlamak” Özb. **fahmlamoq** “anlamak, kavramak” (FŞ, 253b/5)

fıkr it-: “düşünmek” Özb. **fıkr qilmoq** “düşünmek, fikir yürütmek” (FŞ, 251a/2)

gālib ol-: “yenmek, üstün gelmek” Özb. **g‘olib** (gālib) “galip, kazanmak” (SS, 322b/16)

hālās it-: “kurtarmak, kutlamak” Özb. **xalos** (xalās) “özgürlük, serbestlik, serbest kalma, kurtulma, muaf tutulma” (LM, 227b/1)

hayret kıl-: “şaşmak, şaşırmak” Özb. **hayron qolmoq** “şaşırmak, hayret etmek” (LM, 246b/10)

inan-: “inanmak” Özb. **inānmāq** “inanmak, güvenmek” (FŞ, 275a/21), (LM, 220a/18), (Sİ, 394b/12), (SS, 320a/14)

icāzet bir-: “izin vermek” Özb. **ijozat** “bir şey yapmak için verilen veya alınan özgürlük, müsaade, izin, ruhsat” (FŞ, 302a/1)

iste-: “istemek, talep etmek, arzulamak” Özb. **ista-** “1. istemek, dilemek, arzu etmek. 2. aramak, araştırmak” (HE, 177a/3), (FŞ, 250a/2), (LM, 214b/11), (Sİ, 354b/8), (SS, 308b/23)

istiğfār kıl-: Ar. “tövbe etme” Özb. **istig‘for** “istiğfar, tövbe etme” ÖTS, 193 (FŞ, 287b/5)

kabūl it-: “kabul etmek” **qabul qilmoq** “kabul etmek” (FŞ, 254b/10)

kabūl kıl-: “kabul etmek” **qabul qilmoq** “kabul etmek” (LM, 220a/24)

kātıl-: “katılmak, eklenmek, koşulmak” Özb. **qotil-** “araya girmek, sokulmak, lafa, soh-bete katılmak” (SS, 307a/21)

kāvuş-: “kavuşmak” Özb. **qovush-** “birleşmek, kavuşmak” (LM, 219a/17)

kāvuştur-: “kavuşturmak” Özb. **qovushtir-** “kavuşturmak, buluşturmak, birleştirmek” (SS, 330b/15)

kısmet bol-: “kısmet olmak, nasiplenmek” Özb. **kismat bo‘lmoq** “kısmet olmak” (Sİ, 354b/11)

kolda-: “yardım etmek, himaye etmek” Özb. **qo‘lla-** “1. desteklemek, arka çıkmak, kol-lamak. 2. kullanmak, istifade etmek” (HE, 180b/2), (Sİ, 367a/4)

köngül almak: “gönül almak” Özb. **ko‘ngil olmoq** “gönül almak” (FŞ, 250a/6)

köngül it-: “gönül etmek” Özb. **ko‘ngil qilmoq** “gönül vermek” (FŞ, 250a/16)

kuç-: “kucaklamak, sarılmak” Özb. **quch-** “kucaklamak kucağına almak” (LM, 233b/16), (Sİ, 390b/14), (SS, 329a/5)

kül-: “gülmek” Özb. **kul-** (kül-) “hoşnutluğu ya da zevki gülmeyle ifade etmek; gül-meyle alay etmek, mizah yapmak” (FŞ, 287b/21)

luţf eyle-: “iyilik etmek, ihsanda bulunmak” Özb. **luţf qilmoq** “iyilik etmek” (LM, 215b/8)

- manzar-ı dil-güşā it-:** “gönül açıcı manzara yaratmak” (SS, 344b/12)
mu’nis bol- “cana yakın olmak” (FŞ, 293a/17)
naşib ol-: “pay sahibi olunmak” Özb. **nasib bo’l-** “nasip olmak” (SS, 331b/5)
necāt eyle-: “kurtarmak” Özb. **najot top-** “kurtarmak” (SS, 307b/15)
öp-: “öpmek” Özb. **o’p-** “öpmek” (HE,179b/23), (FŞ, 254b/13), (LM, 221b/2), (Sİ, 359a/11), (SS, 311b/16),
penāh it-: “korumak, himaye etmek” Özb. **panoh** “himaye etmek, hamilik etmek” (SS, 330a/23)
pīş-keş kııl-: “hediye vermek” Özb. **peshkash qil-** “hediye sunmak” (SS, 335a/9)
rağbet eyle-: “heveslenmek, kabul edilme” Özb. **rag’bat qil-** “heveslenmek, yatkınlık göstermek” (FŞ, 289a/15)
şafā bol-: “mutlu olmak, şenlenmek” Özb. **safo** “keyiflenmek, hoşnut olmak” (SS, 313a/20)
sıgın-: “sığınmak, güvenmek” Özb. **sig’in-** “sığınmak, tapmak, ibadet etmek” (HE,181a/15), (FŞ, 253a/15), (LM, 231a/8), (Sİ, 357a/25), (Sİ, 372b/26), (SS, 316b/25)
tap-: “bağlanmak (köngül), bulmak” Özb. **top-** “kavuşmak, keşfetmek; kazanmak” (HE, 177a/24)
tapşur-: “teslim etmek, güvenmek” Özb. **topshir-** “teslim etmek, güvenmek” (HE, 186a/16), (LM, 224a/25), (Sİ, 369b/23), (SS, 340a/3)
tarab bol-: “mutlu olmak” Özb. **xursand bo’l-** “sevinmek, coşmak” (SS, 321b/11)
tevveccüh et-: Ar. “güler yüz gösterme, sevgi, yönelme, yakınlık gösterme” Özb. **ta-vajjuh qil-** “yakınlık göstermek” (HE,181a/23), (FŞ, 264b/21)
tiril-: “dirilmek, canlanmak” Özb. **tirilmoq** “dirilmek, canlanmak” (LM, 230b/3), (Sİ, 386b/27), (SS, 348b/4)
tirgüz-: “diriltmek” **tiriltirmoq** “diriltmek” (HE,182a/5)
uşal-: “ulaşmak, yetişmek, kavuşmak” Özb. **ushal-** (uşal-) “ulaşmak, kavuşmak” (FŞ, 253a/4)
vāşıl bol-: Ar. “kavuşmak, erişmek” Özb. **vosil** (vāsıl) “kavuşmak” (FŞ, 299a/16)
yitiş-: “yetişmek, kavuşmak” Özb. **yetish-** “yetişmek, kavuşmak” (HE, 183b/15), (HE, 196a/9), (FŞ, 254b/5), (LM, 239b/22), (Sİ, 357b/4)
yükün-: “tazim etmek, saygı göstermek” Özb. **yukun-** “saygı göstermek” (LM, 240a/21), (Sİ, 387a/26)
ziyāret eyle-: “görmeye gitme, görüşmeye gitme” Özb. **ziyorat qilmoq** “ziyaret etmek” (SS, 327b/24)

Olumsuz duyguları ifade eden fiiller şunlardır:

- acı-:** “acımak ve tatsızlaşmak” Özb. **açimoq** “1. ekşimek, bozulmak 2. acımak, ağrımak, sızlamak” (FŞ, 294b/16)
açıt-: “acıtmak” Özb. **achit-** “1. ekşitmek, mayalamak, mayalayarak hazırlamak. 2. acıtmak, incitmek” (LM, 236b/6)
ağrit-: “ağritmek, acıtmak, gücendirmek” Özb. **og’rit-** “incitmek, acıtmak, canını yakmak, ağrımaya sebep olmak” (HE,194b/14)
ayıl-: “1. ayrılmak. 2. uyanmak, ayılmak; düşünmek” (ÇTS: 77). Özb. **ayil-** “1. ayrılmak. 2. ayılmak, kendine gelmek, uyanmak.” (HE, 205a/2)
ayrıl-: “ayrılmak, uzaklaşmak” (ÇTS: 80). Özb. **ayril-** (ayrıl-) “ayrılmak, ayrı olmak, müstakil olmak” (HE,190a/14), (FŞ, 255b/14), (LM, 245a/15), (Sİ, 368a/27), (SS, 319a/7)
bat-: “batmak, görünmez olmak, gömülmek, saplanmak, gark olmak” (ÇTS: 107). Özb. **bot-** “batmak, gömülmek, saplanmak, çökmek” (HE, 261b/16), (Sİ, 358a/14), (SS, 350a/14)
boyun ur-: “boyun eğmek” **bo’yin eg-** “başını eğmek” (Sİ, 355a/3)

bozul-: bozulmak, tahrip edilmek kederlendirmek (gönül).” Özb. **buzil-** (buzil-) “1. bozulmak, harap olmak, yıkılmak; imha olmak. 2. başarısız olmak; mahvolmak. 3. fenalaşmak, kötüleşmek.” (LM, 244b/15), (Sİ, 386a/22), (SS, 323a/9)

çāk-: “1. çakmak, kazık çakmak, sürtmek 2. açığa vurmak, gammazlamak 3. iftira etmek” Özb. **chaq-** (çakmak) “1. yıldırım, şimşek 2. çakmak, kırmak 3. laf taşımak, dedikodu yapmak 4. iftira etmek” (HE, 176b/20), (FŞ, 256a/8), (Sİ, 355b/19)

fāriğ bol-: “vazgeçmek, boş vermek” Özb. **farig‘ bol-** “boş vermek, ilgisiz kalmak” (LM, 225a/25)

fāş eyle-: “açığa çıkarmak” Özb. **“fosh qilmoq** “ifşa etmek” (LM, 228a/25)

derd-mend eyle-: “derde düşmek” Özb. **dardmand qil-** “derde düşmek” (SS, 316a/8)

fevt: Ar. “kaçma, geçme, bir daha ele geçmemek üzere kaybetme” Özb. **yo‘qot-** “kaybetmek” (HE, 178a/26), (FŞ, 291b/16), (LM, 240a/16), (Sİ, 406a/20), (SS, 335b/25)

ğaş: “kendinden geçmek, bayılmak” Özb. **hushini yo‘qot** “bilincini kaybetmek, bayılmak” (HE, 191a/22), (FŞ, 282a/24), (Sİ, 389b/15)

güdāz: “erimek, için için yanmak” Özb. **kuymoq** “kavrulmak (aşk veya acıdan yanmak)” (HE, 183a/27)

haddi aş-: “sınırı aşmak, azmak” Özb. **haddan osh-** “sınırı aşmak, azmak” (FŞ, 296a/26), (FŞ, 300b/19), (LM, 244b/19), (SS, 349b/18)

hāķir ol-: “değersiz olmak” **xor bo‘lmoq** “hor, aşağı olmak” (SS, 348b/19)

inkār kıl-: “reddetmek, inkâr etmek” Özb. **inkor qilmoq** “reddetmek, inkâr etmek” (FŞ, 287b/5)

it-: “itmek, iteklemek; yok olmak, kaybolmak.” Özb. **yit-** (yit-) “kaybolmak, yok olmak” (HE, 176b/11), (FŞ, 250a/10), (LM, 215b/4), (Sİ, 354b/10), (SS, 306b/11)

izil-: “ezilmek” Özb. **ezil-** “ezilmek” (HE, 79b/10), (FŞ, 277a/14)

kaçur-: “kaçırmak” Özb. **qochir-** “kaçırmak” (FŞ, 274a/1), (SS, 325b/16)

kızar-: “kızarmak, kırmızı olmak (utancından)” Özb. **qizar-** “kızarmak, kırmızılaşmak; utanmak” (FŞ, 272a/25), (LM, 234b/11)

kızart-: “kırmızı olmak, kızartmak.” Özb. **qizart-** “kızartmak, utandırmak” (SS, 333a/26)

kopar-: “1. kaldırmak, ayağa kaldırmak, havalandırmak, harekete geçirmek. 2. bozmak, dağıtmak, çevirmek, ters yüz etmek, devirmek, düşürme” Özb. **qo‘por-** “1. kanırmak, sökmek, koparmak, bozmak, sökmek. 2. yıkmak, devirmek. 3. yok etmek, bitirmek. 4. mec. çalmak, cebine indirmek.” (SS, 334a/2)

kork-: “korkmak” Özb. **qo‘rq-** (qorq-) “korkmak, ürkemek” (LM, 223b/2)

korkut-: “korkutmak” Özb. **qo‘rqit-** (qorqıt-), ürkütmek, ödünü koparmak, cesaretini kırmak” (SS, 313b/19),

köngül āgrıt-: “gönül kırmak” Özb. **ko‘nglini og‘ritmoq** “incitmek, gönül kırmak” (LM, 236b/6)

küydür-: “yakmak, yandırmak” Özb. **kuydir-** “yakmak, yandırmak, kavurmak, dağlamak, alazlamak” (HE, 177a/23), (SS, 307a/24)

müciḃ-i fenā bol-: “yok oluşa sebep olmak” (SS, 313a/20)

mużtar eyle-: çaresiz bırakmak” Özb. **majbur qil-** “çaresiz bırakmak” (SS, 320a/22)

ot sal-: “ateşe atmak” Özb. **o‘t sol-** “ateşe atmak, ateşe vermek” (LM, 247b/13)

öl-: “ölmek” Özb. **o‘l-** (öl-) “ölmek” (HE, 179a/1), (FŞ, 254b/1), (LM, 223b/21), (Sİ, 355b/22), (SS, 315b/12)

öltür-/ öltürür: “öldürmek” Özb. **o‘ldir-** (öldir-) “öldürmek” (HE, 198b/7), (FŞ, 252a/10), (Sİ, 355b/19), (SS, 322b/20)

örte-: “yakmak, tutuşturmak (köngülni), kavurmak (cānın)” Özb. **yoqmoq** “yakmak köngülni” (SS, 307a/8)

- örten-:** “yanmak yakılıp kavrulmak; kaplamak, sarmak.” Özb. **o‘rtanmoq** “yanmak, acı çekmek” (HE,198b/1), (LM, 227b/17) (Sİ, 414b/14), (SS, 339b/22)
- peşimān bol-:** “pişman olmak” Özb. **pushaymon bo‘l-** “pişman olmak” (Sİ, 366b/27)
- rām it-:** “itaat etmek, boyun eğmek” Özb. **itoat qil-** “itaat etmek” (HE, 208a/15)
- sargār-:** Far. “sararmak, hasta olmak” Özb. **sarg‘ay-** “sararmak” (HE,188b/1), (FŞ, 289b/11), (Sİ, 356b/1)
- sargart-:** “sarartmak” Özb. **sarg‘ayt-** “sarartmak” (FŞ, 251b/16)
- savur-:** “savurmak, aklını başından almak” Özb. **sovur-** “savurmak, sallamak, dağıtmak, saçmak” (HE, 177a/15), (FŞ, 262a/18), (LM, 221a/9), (LM, 232a/20), (Sİ, 378a/23)
- sehv it-:** “hata yapmak” Özb. **sahv qilmoq** “hata yapmak” (FŞ, 294b/23)
- susta-:** “gevşemek, yorgun düşmek” Özb. **sustlashmoq** “güçsüzleşmek, zayıflamak” (HE, 208a/1), (FŞ, 266b/3), (Sİ, 360b/16)
- taħassūr ol-:** “hasret çekmek, üzülme” Özb. **xafa bo‘l-** “hasret çekmek” (SS, 323a/17)
- talaş-:** “dalaşmak, kavga etmek” Özb. **talash-** (talaş-) “atışmak, tartışmak, kavga etmek” (HE,190a/21), (LM, 219a/12), (Sİ, 363b/6), (SS, 341a/15)
- tart-:** “çekmek; asılmak; inlemek, ah çekmek” Özb. **tort-** “1. çekmek, sürüklemek. 2. tartmak.” (HE, 178a/4), (FŞ, 251a/13), (LM, 223b/9), (Sİ, 355b/21), (SS, 309a/16)
- tenkīl it-:** “uzaklaştırma; örnek olacak bir ceza verme” Özb. **namunali jazo ber-** “örnek olacak bir ceza verme” (SS, 347a/16)
- terk it-:** “terk etmek, bırakmak” Özb. **tark etmoq** “terk etmek” (FŞ, 263a/6), (Sİ, 357a/4), (SS, 321a/15)
- titret-:** “titretmek” Özb. **titratmoq** “titretmek” (FŞ, 280a/12), (LM, 221b/23), (Sİ, 404a/2)
- tutul-:** “tutulmak” Özb. **tutil-** (tutil-) “yakalanmak” (SS, 350a/23)
- tüken-:** “tükenmek, bitmek, nihayete ermek” Özb. **tugamoq** “tükenmek, bitmek, sona ermek” (HE,189b/11), (FŞ, 250a/21), (LM, 220a/4), (Sİ, 371b/13), (SS, 310b/25)
- unut-:** “unutmak” Özb. **unut-** (unut-) “unutmak” (HE, 208b/27), (FŞ, 261a/15), (LM, 218b/11), (Sİ, 370b/26), (SS, 311b/16)
- uruş-:** “savaşmak, kavga etmek” Özb. **urushmoq** “savaşmak, kavga etmek” (Sİ, 373b/20)
- utқuz-:** “yenilmek; elinde olanı aldırma, elinden düşürmek, kaybetmek” Özb. **yutqazmoq** “kaybetmek, yenilmek” (HE,184b/12)
- uyal-:** “utanmak” Özb. **uyal-** “utanmak, mahcup olmak” (HE,182b/25), (FŞ, 254a/22), (SS, 317a/6)
- uyat-:** “utanmak” Özb. **uyat** “utanmak” (HE,186b/16), (FŞ, 293b/12), (Sİ, 356b/7), (SS, 308a/5)
- ürk-:** “korkmak ürkmek” Özb. **hurk-** “korkmak ürkmek” (SS, 347a/25)
- ürküt-:** “ürkütmek, korkutmak” Özb. **hurkit-** “ürkütmek, korkutmak” (LM, 236a/1), (SS, 335a/5)
- üz-:** “gönül kırmak, incitmek” Özb. **uz-** “koparmak, ayırmak” (HE, 177a/25), (FŞ, 258a/25), (LM, 233a/13), (Sİ, 355b/27), (SS, 314b/18)
- üzül-:** “kırılmak, dağılmak, kesilmek” Özb. **uzil-** “kopmak” (LM, 242a/11), (Sİ, 356b/3)
- yaқıl-:** “yakılmak, yanmak (gönül)” Özb. **yoqil-** “yanmak, yakılmak (gönülün yanması)” (HE,182a/11), (Sİ, 406a/21), (SS, 307a/14)
- yalbar-:** “yalvarmak” Özb. **yolvor-** “yalvarmak, rica etmek” (Sİ, 393a/14), (SS, 340b/14)
- yan-:** “yanmak (arzu ateşinde), ateş almak; dönmek; geri dönmek” Özb. **yon-** “yanmak, tutuşmak, alev almak” (HE,176b/15), (HE, 252b/17), (LM, 221b/19), (Sİ, 357a/27), (SS, 308b/25)

yarıl-: “yarılmak, yarıp açılmak, parçalanmak.” Özb. **yoril-** “yarılmak, ikiye ayrılmak, bölünmek; çatlamak” (HE, 195b/4), (LM, 227b/25), (Sİ, 384b/11)

yaşur-: “saklamak, gizlemek” Özb. **yashir-** “saklamak, gizlemek” (HE, 192b/14), (LM, 223a/22), (Sİ, 357a/2), (SS, 309b/1)

yık-: “yıkamak, kırmak (könglüm), devirmek” “Özb. **yiğ-** “devirmek, düşürmek” (HE, 178b/23), (LM, 220b/6)

yıkıl-: “yıkılmak, devrilmek, çökmek” Özb. **yiğil-** “yıkılmak, düşmek” (HE, 208b/11), (FŞ, 259b/4), (LM, 227b/23), (Sİ, 383b/11), (SS, 332b/8)

zâr eyle-: “ağlatmak, inletmek, perişan etmek” (FŞ, 254a/23)

SONUÇ

Çağatay Türkçesindeki duygu fiillerinin pek çoğunun Özbekçede de yaşamakta olduğu; ancak bazı anlam genişlemeleri, daralmaları ya da duygusal değişiklikleriyle farklı biçimlerde kullanıldığı tespit edilmiştir. Duygu fiillerinden olumlu duyguları ifade eden fiillerin olumsuz duyguları ifade eden fiillerden daha fazla olduğu tespit edilmiştir. Duygu fiilleri sadece bireyin duygularını ifade etmemekte başkalarıyla kurulan etkileşim, sosyal bağ ile toplumsal duygu yansımalarını da olumlu olarak âşnâ bol- (karşılıklı ilişki doğurma), bağışla- (sosyal uzlaşma, barışma), luţf eyle- (topluma ihsanda bulunma), mu’nis bol- (toplumsal ilişkiye uyum sağlama), yükün- (sosyal kurallara göre davranma), ziyâret eyle- (toplumsal etkileşim kurma); olumsuz olarak ħaddi aş- (sosyal kuralları ihlal etme), ħākīr ol- (toplum içinde aşalanma), uruş- (sosyal çatışma) fiilleriyle göstermektedir.

Fiillerin yapısal karşılaştırmasında Çağatay Türkçesinde eyle-, kıl- yardımcı fiilleri kullanılırken, Özbekçede genellikle qil-, bol- tercih edilir. Köken açısından bakıldığında, Çağatayca metinlerde Arapça ve Farsça tamlamalar yoğun olarak yer alır. Özbekçede ise Sovyet yönetiminin, ideolojik olarak İslam’ın ve Doğu kültürünün etkilerini azaltmak amacıyla dilde sadeleştirme politikası uygulamış olması sonucunda Arapça-Farsça kökenli unsurların kullanımının sınırlandırılmış olduğunu görmemiz mümkündür.

Nevâyî’nin eserlerindeki duygu fiilleri onun insana, aşka, hayata ve ölüme bakışının da bir yansımasıdır. Özbekçeyle karşılaştırıldığında ise Türk dilinin tarihsel sürekliliği, duygunun ifade biçimindeki incelikler ve anlam evrimleri gözlemlenebilmektedir. Bu çalışma, hem tarihî Türk lehçelerindeki leksik-semantik gelişmeleri izlemek hem de duygu fiillerinin çağdan çağa değişen anlam katmanlarını ortaya koymak bakımından katkı sağlayıcı niteliktedir. Ayrıca, dildeki mental süreçlerin izini sürmek açısından da önemli bir örnekleme sunmaktadır.

KAYNAKÇA

- Alibekiroğlu, S. (2018). Türkiye Türkçesinde yarı yardımcı fiiller. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 6(15), 1140–1147.
- Banguoğlu, T. (2019). *Türkçenin Grameri* (11. Basım). TDK Yayınları.
- Erdem, M. (2016). Türkçede fiiller ve sınıflandırma sorunları. *Turkish Studies – International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 11(20), 185–200. DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.10111>
- Ergin, M. (2013). *Edebiyat ve Eğitim Fakültelerinin Türk Dili ve Edebiyatı Bölümleri İçin Türk Dil Bilgisi*. Bayrak Yayınları.
- Hirik, E. (2021). Türkiye Türkçesinde ‘mental isimler’. *Dil Araştırmaları*, 15(28), 33-55.
- Hirik, E., & Çolak, T. (2017). Türkçe mental fiillerde çok katmanlılık. *IV. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, 1, 261-268.
- Karaağaç, G. (2019). *Türkçenin Dil Bilgisi*. Akçağ Yayınları.
- Koraş, H., Açık F., & Öztürk Z. (2023). *Özbek Türkçesi Türkiye Türkçesi Sözlük*. Nobel Akademik Yayıncılık.

- Kut, G. (2020). *Külliyât-ı Nevâyî*. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Yayınları.
- Rahimi, F. (2021). *Ferağî'nin Çağatay Türkçesi Sözlüğü*. TDK Yayınları.
- Şahin, S. (2012). "Mental fiil kavramı ve Türkmen Türkçesinde mental fiiller". *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi*, 1(4), 45-62. <https://doi.org/10.7884/teke.96>
- Şaş, A. K. (2023). "Türkiye'deki Mental Fiil Çalışmaları Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi". *Türk & İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10(36), 290-307. DOI: 10.29228/TIDSAD.68727
- Ünlü, S. (2013). *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*. Eğitim Kitabevi.
- Üşenmez, E. (2016). *Özbekçe-Türkçe Sözlük*. Türk Dünyası Vakfı.

Çevirim İçi Kaynaklar

- Izoh.uz. (t.y.). O'zbek tilining izohli lug'ati. 28 Nisan 2025 tarihinde <https://izoh.uz/> adresinden erişilmiştir.
- LehçeDiz. (2014). Tanıklı Türkçe Sözlük içinde. 2 Mayıs 2025 tarihinde <https://lehcediz.com/> adresinden erişilmiştir.
- Pamukkale Üniversitesi (t.y.). Özbekçe-Türkçe çevrimiçi sözlük. 2 Mayıs 2025 tarihinde <https://pauctle.com/uztr/> adresinden erişilmiştir.
- Yusuf, B. (1994). Özbekistan Türkçesi- Türkiye Türkçesi- Özbekistan Türkçesi çevrim içi sözlük (KSÜ). 7 Mayıs 2025 tarihinde <https://kesifaraci.com/index.jsp?modul=advantage-search&operator=or&p=1&type=e-Kitap&uid=ksu.edu.tr&searchword=yusuf+berdak&fields=all> adresinden erişilmiştir.
- Ziyouz Kutubxonasi. (t.y.). Elektron kutubxona. 3 Mayıs 2025 tarihinde <https://www.ziyouz.com/kutubxona> adresinden erişilmiştir.

Araştırma ve Yayın Etiği

Bu çalışmada "Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi" kapsamında uyulması belirtilen tüm kurallara uyulmuştur. Yönergenin ikinci bölümü olan "Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiğine Aykırı Eylemler" başlığı altında belirtilen eylemlerden hiçbirisi gerçekleştirilmemiştir.

Yazarların Katkı Oranı

1. yazar %100 oranında katkı sağlamıştır.

Çıkar Çatışması

Çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Destek ve Teşekkür

Herhangi bir kurum veya kuruluş tarafından destek alınmamıştır.

Etik Komisyon Onayı

Etik kurul onayı gerektiren bir çalışma yoktur.